

Богданець-Білоskalенко Наталія Іванівна

Педагогічний дискурс: зб. наук .праць / гол. ред. І.М. Шоробура. – Хмельницький: ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 67-72.

УДК [82.94+37.013]:929-052

Історіографія спадщини Я.Ф. Чепіги

Анотація

У розвідці автором стисло представлено історіографію спадщини визначного українського педагога, вченого Якова Феофановича Чепіги. В загальних рисах охарактеризовано його діяльність та ті статті і праці, в яких йдеться про відомого педагога, тривалий час замовчуваного в радянський період. Згадується кілька заміток прижиттєвих і значна кількість досліджень від часів незалежності нашої держави. В аспекті становлення національної школи вперше звертає увагу М. Ільченко (1995 р.) та науковець О. Сухомлинська (1996 р.). Згодом опрацьовує спадщину вченого-педагога Л. Березівська та видає у 2006 році збірник його праць із ґрунтовною передмовою. Усі ці праці стали основою для подальших досліджень науково-педагогічних надбань Я. Чепіги.

Ключові слова: історіографія, дослідження, спадщина.

Аннотация

В статье автором кратко представлена историография наследия выдающегося украинского педагога, ученого Якова Феофановича Чепиги. В общих чертах охарактеризованы его деятельность и те статьи и работы, в которых говорится об известном педагоге, длительное время замалчиваемого в советский период. Вспоминается несколько заметок прижизненных и значительное количество исследований со времен независимости нашего государства. В аспекте становления национальной школы впервые обращает внимание Н. Ильченко (1995 г.) и академик О. Сухомлинская (1996 г.). Впоследствии обрабатывает наследие ученого-педагога Л. Березовская и выдает в 2006 году сборник его трудов с основательным предисловием. Все эти работы стали основой для

дальнейших исследований научно-педагогических достижений Я. Чепиги.

Ключевые слова: историография, исследования, наследие.

Annotation

In the exploration of the author briefly presents the outstanding Ukrainian historiography heritage educator, scientist James Feofanovycha Chipiga. In general terms, describes its activities and those articles and writings, which refers to the famous teacher, long hushed in the Soviet period. Mentioned a few notes in vivo and a significant amount of research since the time of independence. In terms of national school for the first time drew attention П'chenko M. (1995), and academic Sukhomlinsky (1996). Over time, handles legacy scientist and educator L. Berezivska issue in 2006 a collection of his works on thorough preface. All these works became the basis for further research scientific and educational achievements J. Chipiga.

Keywords: historiography, research, heritage.

Наукове трактування терміна «історіографія» полягає у тлумаченні:

- історія історичної науки в цілому, а також сукупність досліджень, присвячених певній темі чи історичній епосі, або сукупність історичних праць, яким властива внутрішня єдність;

- наукова дисципліна, яка вивчає історію історичної науки [10, с. 486].

Історіографія дослідження сукупності науково-педагогічних праць Я.Ф.Чепіги розглядається нами в єдності концептуальних поглядів та особистісних компонентів його як громадського діяча, народного педагога, вченого, психолога та історика в галузі культури й освіти в Україні періоду кінця XIX початку XX століть.

Імена вчених, які вивчали той чи той напрям діяльності Якова Чепіги, однозначно, назавжди посіли вагоме місце в історіографії стосовно однієї видатної історичної постаті. Суттєвим є концентрація думки, що розвиток сучасної освіти полягає в засновничій ідеї, концепції, переконанні педагогів і дослідників минулих епох. Неможливо творити сучасне без урахування помилок і якісних здобутків колишнього. Системне вивчення національної педагогічної ідеї в Україні, як нам видається, можливо забезпечити насамперед через

прискіпливо-правдивий аналіз історико-педагогічної науки в конкретних персоналіях. Це сприяє можливості побудови не лише сучасного, а й прогнозувати майбутнє освіти, шкільництва, педагогіки в цілому.

Про дослідження педагогічних персоналій слушно зауважує академік О.В. Сухомлинська, вона пише, що важливість дослідження персоналій «завжди буде одним з провідних напрямів історико-педагогічних досліджень, особливо в переломні часи, коли переглядаються канони і коли саме персоналія, яку ми виймаємо з небуття, і своїм життям, і своїми ідеями підтверджує рух історії, її мінливість, непередбаченість і вразливість» [11, с. 46].

Початок ХХІ століття характерний суспільно-політичними перемінами, які створили умови для вивчення багатогранної спадщини тих педагогів, діячів культури, які в силу соціально-політичних перепетій були заборонені.

Яків Феофанович Чепіга – один із них. Його широкоаспектний науково-педагогічний доробок відзначається сміливістю індивідуального уявлення про національну освіту. Він не підлаштовувався під політичні гасла заради слави чи користі. Прагнув утвердити чіткі принципи загальнолюдських основ добра, світлості й правдивості на національних стійких традиціях. Саме тому зі зміною політично-освітніх позицій його ідеї в педагогіці поступово ставали зайвими, які заважали фальшуванню і штучності навчально-виховних тенденцій.

Ще за життя вченого його громадсько-педагогічна діяльність була достойно оцінена. До відомих українських учених, громадських діячів, педагогів, яких цікавила особистість Я. Чепіги, належить Я. Мамонтов, С. Черкасенко, О. Мізерницький, О. Попов та ін.

Суттєвим для нашого дослідження є думки педагога, вченого, першого директора першого науково-дослідного педагогічного інституту в Україні Олександра Попова, який назвав Я. Чепігу народним педагогом, який пройшов тернистий шлях від сільського вчителя до «керування педагогічним виробництвом», а також прагнув «не лише вчителювати, але й ділитися з іншими своїм педагогічним досвідом» [8, с. 49].

Високо оцінював діяльність Я. Чепіги й інший його сучасник О. Мізерницький. Він зазначив: «Те, що було непідсилу Русовій, Черкасенко та сотням інших, зумів зробити своїм ясним розумом Яків Феофанович» [5, с. 125].

Ювілейні статті та нариси з нагоди 30-річного ювілею його праці в освітянській царині – це були перші оціночні матеріали, які відкривали для історії науково-педагогічної науки високе ім'я.

Сучасний український дослідник, педагог Н. Гупан [3] подає інформацію про те, що в кінці минулого століття про ту чи іншу персоналію педагогічної науки писали в пресі, пафосно згадували переважно під час відзначення ювілейних дат. Так, до 30-літнього ювілею наукової діяльності Я. Чепіги писали у провідних освітянських часописах «Путь просвещения», «Народний учитель», про те, що Я. Ф. Чепіга «є невтомним борцем за початкову освіту в Україні». Нарком освіти підкреслив, що Яків Чепіга перетворює «слово національного пробудження в живе діло» [5, с. 128].

Як засвідчує загальний історіографічний аналіз досліджень науково-педагогічної літератури, переважна більшість праць Я. Чепіги присвячена навчанню та вихованню підростаючого покоління, не втрачає своєї актуальності й у сучасному культурно-освітньому процесі.

З настанням радянських часів діяльність і біографія Я. Чепіги втрачають інтерес і не вивчаються. Вважається, що серйозне дослідження спадщини Якова Феофановича, припадає на 1967 рік. Внесок Я. Чепіги у початкову освіту в Україні проаналізувала в цьому самому році Г.І. Савицька. Її стаття «Я.Ф. Чепіга – невтомний борець за початкову освіту на Україні (1875-1938)» [9] з'явилася в той час, коли суперечливі події в суспільстві (поступове знищення демократії «хрущовської відлиги» і посилення ідеології диктатури) загрожували відкритому духовному поступу. І хоча стаття Савицької була, фактично, пробним каменем у дослідженні спадщини Чепіги, особливого впливу на подальші спроби пізнання доробку вченого вона не зробила, не з вини авторки. Треба віддати належне її творчій сміливості й непідробному інтересу до імені Чепіги в рамках початкової школи. Причина полягала у знівелюванні духовного життя в Україні на ґрунті суспільно-політичних контрастів.

Стійкість демократичних напрямів сформується наприкінці 80-х років ХХ століття, що сприятиме знову до повернення спадщини світочів української науки, педагогіки, культури. Першим орієнтовно-активним дослідником праць Я. Чепіги в цей період став М. Ільченко. Об'єктивний та глибокий аналіз творчості Я. Чепіги подається у навчально-виховному посібнику під назвою «Концепція української національної школи у творчості Я.Ф. Чепіги» (автори М.Д. Ільченко, І.В. Зайченко) [4]. У названій книзі розкрито погляди Я. Чепіги на важливі теоретико-методологічні проблеми становлення національної освіти.

У цей період до постаті Я. Чепіги звертається науковець О.Сухомлинська. У навчальному посібнику за її редакцією «Нариси українського шкільництва (1905-1933)» [13] серед персоналій української педагогічної думки кінця ХІХ – першої чверті ХХ століття представлено і Якова Феофановича Чепігу. Ольга Сухомлинська вперше подає розлогі відомості про вченого-педагога, аналізує головні його праці. І в майбутньому вона неодноразово буде звертатися до творчої спадщини Якова Чепіги. Її вагомі дослідження відіграли важливу роль у подальшому вивченні здобутків Я.Ф. Чепіги іншими науковцями.

Велика і багатопланова спадщина Якова Чепіги стала об'єктом багатьох науковців. Науково-педагогічні праці та життєвий шлях Я. Чепіги знайшли своє відтворення в дослідженнях сучасних учених: Л. Березівської, С. Болтівця, В. Демчук, Л. Кондратенко В. Марочко, Л. Ніколенко, Р. Палійчук, З. Палюх, О. Щербакової та інших. Кожний учений досліджував той напрям наукової спадщини, який викликав особливий інтерес, хвилював і спонукав суб'єктивно оцінити те велике й загальне, що відкрилося генієві, попустивши через свою душу. Таким чином, кожна грань досліджень про Я. Чепігу створює колоритний науковий колаж. Проте ще потребує подальшого розширення і більш поглибленого представлення невичерпного запасу думок, ідей і концепцій ученого, педагога, психолога.

Зупинимося на короткому огляді досліджень сучасних науковців. Лариса Березівська подає життєвий і науковий шлях Я. Чепіги в історичному контексті, формування особистості педагога і вченого в різні періоди соціально-політичного впливу на його позиції щодо національної школи, освіти в Україні.

Вона є упорядником збірки вибраних педагогічних творів Я. Чепіги. Тексти у збірці подаються в повному обсязі, збережено авторський стиль, адаптовано до норм сучасної української мови. Саме така особливість надасть можливість доступно оволодівати працями вченого не лише науковцям, а й широкому колу педагогів-практиків і освітян-науковців. Але сама Л.Д. Березівська критично ставиться до власної роботи щодо створення збірника: «Звичайно, в одному томі неможливо представити всі зібрані нами праці педагога. Ми сподіваємося, що наша перша спроба знайде продовження у подальших виданнях творів видатного українського педагога Якова Феофановича Чепіги» [14, с. 8].

Потрібно відзначити досить ґрунтовну передмову Л. Березівської, в якій подається життєвий шлях і діяльність Я. Чепіги в історичному контексті початку ХХ століття: 1917 рік; 1917-1920 роки; 1920-1930 роки. А також розкривається в певних суспільно-політичних рамках шлях Чепіги вчителя, вченого, організатора й керівника освіти; стисло розглядається зміст посібників, статей, підручників, написаних Яковом Феофановичем. Як підкреслює сама упорядник, дослідження творчої праці Чепіги у збірнику представлено відповідно періодів його діяльності в контексті суспільно-політичних подій в Україні; з метою всебічного висвітлення творчої спадщини вченого, зібрані найяскравіші праці, які на той час збагачували новаторськими ідеями педагогічну галузь, – побудова національної школи, вільного трудового навчання, педологічне спрямування тощо.

Висловлюємо власне припущення, що виникло у нас під час розгляду збірника, про суттєво важливе значення цієї праці для сучасної педагогічної науки. Звісно, обсяг науково-творчих інтересів Я. Чепіги був різноплановим і широким. Його цікавили проблеми педології, теорії і практики навчання національного виховання, історії освіти, навчально-виховний процес у молодшій школі. Ним видані книжки різних спрямувань просвітницького рівня для дітей і їхніх батьків. Численні статті так і залишилися розпорошеними в різних газетах і журналах та чекають нових дослідників. Особливо багато публікацій з'явилося в післяреволюційних часописах: «Вільна Україна», «Соціальне виховання», «Шлях освіти» та інші.

Окрім Л. Березівської, спадщини Я. Чепіги торкнулися різноматично й інші вчені-дослідники у своїх працях, про що ми згадували вище. Так, Сергій Болтівець показав непересічну роль збереження людської природи у працях Я. Чепіги [2]. Погляди Я. Чепіги на моральне виховання розкрито в дослідницькому матеріалі З. Палюх [7]. Стаття В. Марочко [5] звертає увагу на питання початкової освіти в педагогічній творчості Я. Чепіги. Лідія Ніколенко для дисертаційного дослідження обрала назву «Теоретичні засади навчання і виховання молодших школярів у педагогічній спадщині Я.Ф. Чепіги» [6]. Авторка проаналізувала об'ємний матеріал про теоретичні засади навчання та виховання молодших школярів у педагогічному доробку Я. Чепіги. А також вона звернула увагу на те, що педагогічну спадщину вченого пронизує глибока віра в потенційні можливості підростаючого покоління реалізувати себе. Тому організація навчання і виховання повинна спрямовуватися на врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей. Привабливим у дисертації Л. Ніколенко є висвітлення вперше дидактичних принципів навчання і виховання молодших школярів у працях Я. Чепіги. Вона послідовно аналізує дидактичні принципи у такому порядку.

Принцип гуманізації – провідним напрямом є застосування у навчально-виховному процесі культурно-історичних і духовних надбань українського народу.

Принцип природовідповідності – підпорядкування методів і змісту виховання внутрішній природі дитини; посилаючись на думки Я. Чепіги, дисертантка зауважує, що природа – то сила, тим могутніша, чим більше має свободи, і природа тільки тоді вільно творить, коли розвивається без примусу і насильства, природу дитини не можна нехтувати чи суперечити їй.

Принцип взаємозв'язку навчання і розвитку, за Чепігою, передбачає розвиток дитини в поєднанні творчих здібностей і конкретних видів діяльності.

Принцип розвивального навчання – діяльність учнів молодших класів спрямована на пошуки нових знань з поступовим збільшенням самостійних завдань та урізноманітненням їх типів.

Принцип систематичного і послідовного навчання – певний відрізок навчання потрібно підсумовувати, узагальнювати, враховуючи головний навчальний компонент; послідовність у розкритті певної навчальної теми, структури полягає в урахуванні вікових особливостей дитини, її психічних і фізичних сил. Не повинно бути ніяких «перескоків» між ланками освіти. Особливо ж у вихованні: школа і сім'я ставить однакові вимоги щодо духовних впливів на дитину.

Наш короткий екскурс у зміст дисертаційного дослідження Л. Ніколенко переконує в тому, що вона збагатила науково і методично весь арсенал досліджень про Я. Чепігу в сучасній педагогіці.

Певним здобутком історіографії вивчення спадщини Я. Чепіги є стаття Зінаїди Палюх «Погляди Я. Ф. Чепіги на моральне виховання дітей» [7]. Авторка вивчення цієї проблеми конкретизує розглядом праць Я. Чепіги, в яких він розробляє тематику морального виховання дітей. До таких праць належать: «Самовиховання вчителя» (1913), «Страх і кара» (1912), «Моральне внушіння у справі виховання» (1913) та інші. Узагальнюючи науковий аналіз праць, З. Палюх констатує, що під поняттям «моральне виховання» вчений розуміє цілісний процес розвитку особистості, який спрямовується на єдність формування у свідомості відповідних переконань у результаті виховання почуттів і поведінки. Відомий педагог Я. Чепіга, за словами З. Палюх, розглядає процес морального вдосконалення з урахуванням вікових, а також природних, уроджених нахилів дитини, її психофізичних особливостей.

У статті З. Палюх відзначаються основні фактори морального виховання за Чепігою: біологічні, спадкові; довкілля (соціально-політичні, економічні, культурно-національні); виховання. У цілому дослідниця З. Палюх досить ґрунтовно й цілеспрямовано подала зразки науково-методичних підходів до морального формування в доробку Я. Чепіги на їх удосконалення виховання в сучасних освітніх закладах. Вважаємо, що стаття – своєчасне явище для педагогів, які прагнуть виховати особистість українця з високими морально-етичними якостями. Вона буде ще однією з тих вагомих цеглин у науці, що довершує історіографію дослідження різномасштабної спадщини Якова Чепіги.

Відродно, що історіографія вивчення творчо-педагогічної спадщини Я. Ф. Чепіги поповнюється новими іменами дослідників. Вони відкривають через власне суб'єктивне бачення проблем важливі загальні питання для педагогічної науки. Маємо намір акцентувати увагу на статті О. Щербакової «Концептуальні підходи Я.Ф. Чепіги до реформування освіти в Україні» [15]. Цей матеріал має неабияке значення для поповнення історіографії невичерпних здобутків різнопланового спектру освіти.

О. Щербакова звернулася до ідеї філософсько-соціального і педагогічного напрямку в працях Я. Чепіги. Вона справедливо відзначає, що наукові праці, учительський і громадсько-організаційний таланти Якова Феофановича мають непересічний вплив на реформування форми і змісту початкової освіти. Головною тезою у її статті є думка про те, що найбільшою заслугою вченого-педагога Чепіги залишається розробка концептуальних підходів до розбудови української національної школи. Його підходи витримали перевірку часом і є актуальними для удосконалення сучасної освітньої системи. Головними ідеями в концепції Я. Чепіги стали відродження і утвердження духовних цінностей народу, національної свідомості та культурно-етнічних надбань. Інтерпретація ідеї вільного виховання, саморозвиток дитини, керований педагогом, до нинішнього часу залишаються мало вивченими і впровадженими в практиці навчання і виховання в молодшій школі надто поверхово. Науково-педагогічні спостереження Я. Чепіги мають базові педагогічні знання про дитячу фізіологію, спадковість, природні задатки тощо. Це повинно стати ключовою умовою сучасного зорієнтовано-особистісного підходу в навчально-виховному процесі. Дитина – суб'єкт власного становлення. Тому основне значення провідної діяльності учня – учіння, спрямоване на формування гармонійної особистості. Прогностичними є гуманістичні ідеї, помічені О. Щербаковою у педагогічній спадщині Я. Чепіги, про зв'язок досвіду дитини з досвідом шкільних традицій і умов навчання; трудове виховання як засіб підготовки школяра до участі в суспільному житті [15].

Підсумовуючи власні відкриття у наукових здобутках Я. Чепіги, авторка статті підкреслює, що концептуальні підходи педагога і вченого до проблеми

реформування освіти в Україні базувалися на логічній послідовності – від практики до теоретичного, наукового осмислення. Важко заперечити, адже справжня наука – це ретельно викристалізована практика, так вважають ті вчені, які свій науковий шлях починали не з кабінетів за ошатними столами, а з шкільних класів і дитячих колективів.

Надзвичайний інтерес викликає дослідження Сергія Болтівця «Доля українського педагога і психолога Якова Чепіги» [2]. Він торкнувся трагічних сторінок останніх років життя Якова Феофановича. Особливість і несхожість на інші дослідження матеріалу С.І. Болтівця полягає в тому, що автор подає оригінали документів, захованих у глибоких архівах заборони в радянські часи, не коментуючи їх, не додаючи власного суб'єктивного сприймання, ніби стоїть осторонь, у нього забракло слів від страшної реальності, яка випала на долю Я.Ф.Чепіги. наведемо деякі уривки матеріалів, записаних С.І. Болтівцем. Він спиняється на факті, що в 1937 році 13 жовтня заступник начальника обласного управління НКВС м. Харкова, капітан держбезпеки Рейхман підписав наказ і видав ордер на обшук і арешт видатного українського педагога, психолога Якова Феофановича Чепігу. Змістовна сторона ордеру була така: «УСССР. Народний комиссариат внутренних дел Харьковское областное управление

Ордер №81/03 Выдан 13.X.1937г. Действителен «1» суток

Сотруднику Харьковского Областного Управления НКВД УСССР

гр. Сафонскому Поручается произвести обыск и арест гр-на Чепига Яков Феофанович, проживающего ул. Дзержинского №97, кв. 7».

Далі йшлося про те, що розглянуті матеріали в обвинувачення «гр. Чепигы Якова Феофановича, б. научного сотрудника Укр. Научно-Исследовательского Института Педагогики, беспартийного, гражд. СССР, в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-11, 54-8. УК УСССР, выразившихся в том, что он является участником анти-советской украинской националистической террористической организации» і перебування на волі його може зашкодити слідству, тому «злочинця» потрібно заарештувати, що і виконано після ретельного обшуку помешкання вченого. Це був лише початок. Потім – допити і

в'язниця, тіло його захоронено в Магадані на лікарняному кладовищі. Многострадальне серце людини не бійцівського характеру не витримало.

У дослідженні С.І. Болтівця подаються детальні подробиці допитів ученого-психолога Я.Чепіги, його відповіді слідчим. І між рядками треба вміти побачити і відчувати методи допитів. Про це не протоколюють, але відлуння болю пронизує наступні покоління українців, активізуючи пам'ять.

Я.Ф.Чепіга гордився тим, що він належав до, так званої, націоналістичної організації. У відповідь слідчому він сказав: «... я был связан с украинскими националистическими деятелями как Остап Вишня, Хвелевым, Досвитним, Курбасом, Явореним и другими» [2, с. 32]. Названі ним постаті належать до кращих імен українського народу. Всі вони були репресовані, як Яків Чепіга.

Актуальність історіографії творчості Я. Чепіги пояснюється пізнавально-історичним інтересом до його науково-педагогічних надбань та соціальною необхідністю розкриття теорії і соціальною необхідністю розкриття теорії і практичного втілення його концептуальних поглядів на освіту не лише в Україні, а й за її межами. Учений мріяв і висловлював надії на те, що в оновленій незалежній державі українського народу буде єдина трудова вільна школа, освітні заклади свободи і радості, де б розвивалися життєдайні бажання й почуття, що стимулювали б учнів прагнути пошуків самовдосконалення на основі національних і загальнолюдських ідеалів краси і добра.

Теоретико-методологічні основи навчання і виховання, обґрунтовані Я. Чепігою, зорієнтовані на загальнолюдські цінності, які він обстоював у багатьох своїх працях. Учений-педагог чітко займав позицію гуманізму і самовідданості обраній учительській справі. Я. Чепіга один з перших освітніх діячів, хто науково обґрунтував принцип взаєпов'язаності навчання і фізичної праці, довівши, що праця сприяє розумовому, естетичному моральному та фізичному розвитку дитини.

Великий науковий педагогічний доробок ученого, таємничі сторінки його нелегкого життя як творчості, так і біографічних даних ще потребують належного осмислення у контексті історіографії.

Список використаних джерел:

1. Березівська Л.Д. Формування педагогічного світогляду Якова Чепіги / Лариса Дмитрівна Березівська // Шлях освіти. – 2000. – №4. – С. 38-41.
2. Болтівець С. Доля українського педагога і психолога Якова Чепіги / С. Болтівець // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 1. – С. 32-36.
3. Гупан Н.М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект): Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2001. – 496 арк.. – Бібліогр.: арк. 404–486.
4. Зайченко І.В., Ільченко Ж.Д. Концепція української національної школи у творчості Я.Ф.Чепіги / І.В. Зайченко, Ж.Д. Ільченко. – Чернігів, 1996. – 75 с.
5. Марочко В.І. Яків Чепіга: «невтомний борець за початкову освіту» // Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941) / В.І.Марочко, Г.Хіллг. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 124-131.
6. Ніколенко Л.Т. Теоретичні засади навчання і виховання молодших школярів у педагогічній спадщині Я.Ф.Чепіги / Лідія Тимофіївна Ніколенко: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 2000. – 200 с.
7. Палюх З. Погляди Я.Ф.Чепіги на моральне виховання дітей / Зінаїда Палюх // Початкова школа. – 1997. – № 9. – С. 44-47.
8. Попов О.І. Я.Т.Чепіга // Радянська освіта. – 1925. – № 12. – С. 49-52.
9. Савицька Г.І. Я.Ф.Чепіга – невто́мний борець за початкову освіту на Україні / Г.І. Савицька // Педагогіка: Респ. наук.-метод. зб. Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917 - 1967). – К.: Радянська школа, 1967. – С. 122-129.
10. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.Пустовіт, О.Скопненко, Г.Сюта, Т.Цимбалюк/ За редакцією Любові Пустовіт. – / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Видавництво «Довіра», 2000. – 1018 с.
11. Сухомлинська О.В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / О.В. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем [Текст] / О. В. Сухомлинська. - К. : А.П.Н., 2003. – 67 с.

12. Сухомлинська О.В. Чепіга (Зеленкевич) Яків Федорович / О.В. Сухомлинська // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головн. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 996.
13. Сухомлинська О.В. Яків Чепіга (1875-1938) // Нариси історії українського шкільництва 1905-1933: Навч. посібник / О.В.Сухомлинська та ін.; за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – С. 275-282.
14. Чепіга (Зеленкевич) Я.Ф. Вибрані педагогічні твори: Навчальний посібник / Упор., науков. редактор Л.Д. Березівська / Інститут педагогіки АПН України. – Харків: «ОВС», 2006. – 328 с.
15. Щербакова О.Л. Педагогічні погляди та просвітницька діяльність Я. Ф. Чепіги (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – [Рукопись] : дис. . канд. пед. наук: 13.00.01 / О.Л. Щербакова ; кер. роб. С.І. Якименко; Південнослов`янський ін-т Київ. славіст. ун-ту. – Миколаїв, 2009. – 228 с. - укр. – Бібліогр. с. 201-228.